

## OSMANLI ECZACILIĞININ GELİŞME SÜRECİNDE İLAÇ HAZIRLAYIP SATAN ESNAF VE SAĞLIKÇILAR\*

Nuran Yıldırım\*\*

En önemli tedavi aracı kabul edilen ilaçlar, Avrupa’da yüzyıllar boyunca hekimler, eczacılar ve bakkallar tarafından hazırlanıp satılmıştı. Eczacılar 1617’de kendi cemiyetlerini kurarak bakkallardan ayrılmıştı. Hekimler hasta bakıp ilaçlarını veriyor, eczacılar da ilaç hazırlamanın yanında tıbbi uygulamalar yapıyordu. İki meslek mensupları arasındaki rekabet onyedinci yüzyılda şiddetlenmiş, aynı hızla ondokuzuncu yüzyıla girilmişti. Avrupa’da bu iki meslek erbabının yolları yüzyılın sonuna doğru ayrılırken, Amerika Birleşik Devletleri’nde hekimler ilaç hazırlayıp satmaya devam etmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda yaygınlaşan ulusal farmakopelerin çoğu, tiryak gibi eski maddeleri bulundurmaya devam ettiği için, bilim, biyoloji, fizyoloji ve kimyadaki ilerlemelerin gerisinde kalmıştı.<sup>1</sup>

Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinde, ilaçlar hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hastalıklarını tedavi edenler) tarafından hazırlanır ve satılırdı. Avrupa’da olduğu gibi bir eczacılık mesleği bulunmuyordu. Ancak ilk Osmanlı eczaneleri kabul edilen; Edirne’deki II. Bayezid Darüşşifası’ndaki, Meâcin Kârhanesi (Macunlar İşliği, 1488) ile Süleymaniye Darüşşifası’ndaki Dârülakâkir’de (Kökler Evi, 1556) ve müstakil eczanesi bulunmayan diğer darüşşifalarda çalışan saydalân ve aşşâb unvanlı kişilerin eczacı olduğu düşünülmektedir. Darüşşifalarda ayrıca; şerbetiyan (şerbetçiler), tabbah-ı eşribe (şurup pişirici), hafız-ı eşribe (şurup koruyucu), edviye-kûp/ecza-kûp (ecza dövücü), edviye kilercisi, edviye vekilharıcı gibi ilaç hazırlanmasına yardım eden personel bulunmaktaydı.

Öndördüncü yüzyıldan itibaren, pek çok Türkçe tıp kitabının girişinde, o kitabın hekim bulunmayan yerlerde derde deva olması temenni edilmiş ve sonunda tek başına ilaç olarak kullanılan droglar ile bileşik ilaç terkipleri verilerek bunların hangi hastalıklarda kullanılacağı anlatılmıştır. Yazma eser kütüphanelerinde sayısı hayli kabarık mualecat (ilaçlar) mecmuaları da ilaç olarak kullanılan çeşitli bileşiklerin hekim olmayan kişiler tarafından yaygın bir şekilde yapıldığı düşünmektedir.

Hastalar için ilaca ulaşmanın en kolay yolu; hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hekimleri) ile diğer sağlıkçıların “dükkân” adı verilen hasta baktıkları

mekânlar ile bazı esnaf dükkânlarıydı. Bunların hepsi ilaç hazırlayıp satıyordu. “Ot bulucu” esnafın bile varlığına işaret eden Evliya Çelebi’ye göre, 17. yüzyıl ortalarında İstanbul’da sağlık ile ilgili maddeler satan esnaf ve sayıları şöyleydi: Attar (2000), esnaf-ı meşrubat-ı deva (şifalı sular satan esnaf, 500), macuncu (300), gülâbçı (gülsuyu satıcısı, 41), amberci (35), buhurcu (25), edhan-ı edviyeci (ilaç yağları satıcısı, 8). İlaçların ham maddeleri genellikle Mısır Çarşısı’ndaki attarlar ve kökçülerden temin edilirdi. Meşrubat-ı deva esnafının dükkânları Beyazıt ve Hocapaşa civarındaydı. Bunlar, lisanü’s-sevr (sığır dili, *Anchusa officinalis*, Boraginaceae), hindiba (yaban marulu, *Cichorium intybus*, Compositae), köknar (*Abies cilicica*, Pinaceae), nane (*Mentha piperita*, Labiatae), sa’ter (*Satureja hortensis*, Labiatae) gibi ilaç yapımında kullanılan drogların sularını hazırlayıp renkli şişelerde satarlardı. Macuncular ise; besbâse (*Myristica fragrans*, Myristicaceae), kebâbe (kuyruklu biber, *Piper cubeba*, Piperaceae), tarçın (*Cinnamomum zeylanicum*, *C. cassia*, Lauraceae), dâr-ı fülful (uzun biber, *Piper longum*, Piperaceae), kakûle (*Elettaria cardamomum*, Zingiberaceae), havlican (*Alpinia officinarum*, Zingiberaceae), ûdü’l-kahr (*Tanacetum cinerariifolium*, Compositae), zencefil (*Zingiber officinale*, Zingiberaceae) gibi maddeleri dövüp değişik terkiplerde macunlar hazırlardı. Gülâbçılar, gülsuyu yanında buhursuyu (güzel kokulu çiçeklerden damıtılmış su) ve anber, asilbend (*Styrax benzoin*, Styracaceae), yasemin suları satarlardı. İlaç yapımında kullanılan; badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, yasemin, sümbül, gül, reyhan, misk yağları edhân-ı edviyeciler tarafından üretilip satılırdı.<sup>2</sup> Bu dönemde müstakil eczacılık mesleği olmadığından eczane de bulunmuyordu.

Osmanlı tıbbında ilk kez Hekimbaşı Salih bin Nasrullah (ö. 1669), ‘Akraadin’ adlı farmakopesinde, ilaç sanatı ile uğraşan meslek erbabına “ispeçyar” adını vermiş ve bu mesleği tanımlamıştır. “İspeçyar”, İtalyanca “spezzere” sözcüğünün Türkçe okunuşudur.<sup>3</sup> Bu sözcük sonraları “ispençiyar” şeklinde dilimize yerleşmiştir.

Arşiv belgeleri arasında bulunan, İtalyan ve Fransız ispeçyarların askeri hastanelere sattıkları ilaç listelerinden, 19. yüzyıl başında İstanbul’da yabancı ispeçyarların var olduğu anlaşılıyor. Viyana’dan davet edilen Dr. Neuner ile Eczacı Hofmann’ın 9 Temmuz 1835’te sarayda çalışmaya başlamasından sonra saray sağlık heyetine eczacı, ispeçyar, eczacı yamağı, eczacı çırağı gibi önceleri bulunmayan sağlık görevlileri dahil edilmiştir. İstanbul’da yabancılara ait “ispençiyar” ve “eczacı” dükkânlarının artmaya başlaması da bu zamana rastlar.

\* Les Thérapeutiques dans l’Empire Ottoman au XIXème Siècle (XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tedaviler) konulu toplantıda (IFEA, 3 Haziran 2009) sunulmuştur.

\*\* Prof. Dr., İ. Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı.

<sup>1</sup> Albert S. Lyons, R. Joseph Petrucci, *Çağlar Boyu Tıp*. Çev. Nilgün Güdücü, İstanbul 1997, s.447, 541.

<sup>2</sup> Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968. s. 135-136.

<sup>3</sup> Ibid, s. 191-196.

1868 yılında İstanbul'da, yabancılar ile azınlıklar tarafından işletilen 44 eczane vardı.<sup>4</sup>

Osmanlı tıbbının modernleşmesinde bir dönüm noktası olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıp Okulu) 1839'da eğitime başladığında, buraya nakledilen Tıphane-i Âmire öğrencilerinden bir kısmı Dr. Charles Ambroise Bernard'ın açtığı Eczacılık Sınıfları'na alındı. 1840 yılında Ahmet Mustafa ve Kadri Süleyman Efendiler buradan askeri eczacı olarak mezun oldular. 1873'ten itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den (Sivil Tıp Okulu) diploma almaya başlayan sivil eczacılar, eczane açmaya başladı.

Osmanlı eczacılığında bu gelişmeler yaşanırken hekim, cerrah, kehhâl, kasıkçı, kırıkçı-çıkıkçı dükkânlarında ilaç satışı devam ediyordu. Attar, kökçü, şerbetçi, macuncu, ma-i mukattar (çeşitli bitkilerin damıtık suları) satıcıları<sup>5</sup> ile tutyacı (göz sürmecisi) gibi ecza ile ilgili esnaftan başka; berber, sabuncu, kürkçü, helvacı, kahveci gibi esnaf da kendi hazırladıkları bir takım terkipleri, ilaç adı altında satıyordu. İzinsiz olarak ilaç hazırlayıp satan bu esnaf zaman zaman ölümlere sebep oluyordu. Bunlara İranlı ve Hintli hekim ve attarların verdiği zararlar da eklenmişti.<sup>6</sup> İstanbul Aksaray'da bir hekimden aldığı ilacı içen İsmail'in eşi vefat etmişti.<sup>7</sup> İstanbul Karagümrük'te helvacı Hüseyin, Hafize Hanım ve diğer bazı hastalara kendi yaptığı kimyasal terkipleri vererek ölümlerine sebep olmuş ve Rodos'a sürgün edilmişti.<sup>8</sup> Aynı günlerde Van'da Mehmet Ağa, suçu Serkis'in hazırladığı bazı kimyevi ilaçlarla ölünce suçu Serkis de Rodos'a sürülmüştü.<sup>9</sup>

### İlaç Satan Esnafın Denetlenmesi

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında esnafın denetimi ihtisap ağaları<sup>10</sup> yani belediye zabıtaının sorumluluğunda olduğu için ilaç üretilip satan esnaf ta ihtisap ağaları tarafından denetleniyordu. 1845 yılında, çocuklara uyku için

<sup>4</sup> Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 95-98.

<sup>5</sup> İstanbul'da lisanü's-sevr, hindiba, köknar, nane, za'ter gibi bitkilerle hazırlanan damıtılmış sular. Bk. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*. Yay. Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 353.

<sup>6</sup> BOA., A. MKT. MVL. 17 R 1271 [7 Ocak 1855].

<sup>7</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT. NZD. 61/2, 1 M 1269 [15 Ekim 1852].

<sup>8</sup> BOA., A. MKT. 136/80, 27 B 1264 [29 Haziran 1848]; A. MKT. 139/74, 12 Ş 1264 [14 Temmuz 1848]; A. MKT. 150/82, 25 L 1264 [24 Eylül 1848].

<sup>9</sup> BOA., A. MKT. 150/69, 25 L 1264 [24 Eylül 1848].

<sup>10</sup> Osmanlı teşkilatında belediye zabıtası ile meşgul olan görevlilere, "ihtisap ağası" veya "muhtesip" denirdi. İhtisap ağaları kendilerine bağlı görevlilerle çarşı pazar gezerek esnafın; pis, eksik tartılı, karışık ve bozuk mal satıp halkı kandırmasını önlemekle ve böyle yapanları cezalandırmakla görevliydi. İhtisap Nezâreti 1854'te lağvedilerek yerine Şehremaneti kurulmuş, "ihtisap nâzırı" unvanı da "şehremini / belediye başkanı" unvanına dönüştürülmüştür. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, (İstanbul 1951), s. 40-43.

verilen afyonlu haplardan ölümler meydana geldiğinin haber alınması üzerine, attarlar ve ilaç yapıp satılan diğer yerlerde afyonlu hap ve macun yapıp satılması yasaklanır. Bu yasağa uymayanların cezalandırılması kararlaştırılır. İhtisap Nâzırı'na, afyonlu haplardan ölümlerin önlenmesi için gerekenin yapılması bildirilir.<sup>11</sup>

1840 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde kurulan ve ülkenin sivil sağlık hizmetlerinden sorumlu olan Meclis-i Tıbbiye'nin ilk kararlarından biri, "eczacılar, ebeler, kırık-çıkıkçılar, kan alma, diş çekme gibi sağlıkla ilgili işler yapan esnafın, bu meslekleri icra edebilecek bilgi ve beceriye sahip olup olmadıklarının anlaşılması için sınava tabi tutulmaları" idi. Başarılı olanlara ruhsat verilecek, sınava girmeyenler bir hak iddia edemeyeceklerdi. Bu karar bütün vilayetlere duyuruldu ve İstanbul'a gelip girdikleri sınavda başarılı olanlara ruhsat verilmeye başlandı.<sup>12</sup>

Fakat ilaç yapımındaki uygunsuzluklar sürüp gidiyor, ölümler artıyordu. Hekim, cerrah ve eczacıların denetim altına alınmaları için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de özel bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun önerisiyle, olur olmaz dükkânlarda kimyevi ecza bulundurulması yasaklandı. Ayrıca eczacı dükkânlarından başka yerlerde ecza terkip ettirilmemesi gerektiği *Vekayi-i Tıbbiye*'de (No. 3, 5 N 1266/15 Temmuz 1850) yayınlanan bir haberle herkese duyuruldu. Kısa bir süre sonra da 4 Kasım 1850'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezâreti'ne (Askeri Tıp Okulu Dekanlığı), hekim ve cerrah dükkânlarında da kimyevi ecza bulundurulmasının tıbbi kanunlara aykırı olduğu bildirildi. Ayrıca eczacı, hekim ve cerrahları kapsayan bir nizamname yapılması istendi.

Meclis-i Tıbbiye, eczacılar ve eczaneler ile ilaç yapan esnafı denetlemek üzere, "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye" (Réglement sur la Pharmacie Civile dans l'Empire Ottoman) adıyla bir yasa taslağı hazırladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk eczacılık düzenlemesinin yürürlüğe girdiği, *Takvim-i Vekayi* (No.469, 29 Ş 1268/18 Haziran 1852) ile ilân edildi. Nizamname-i Eczacıyan, 1852 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane matbaasında Türkçe, Fransızca ve İtalyanca olmak üzere üç dilde basıldı. Bu yıllarda İstanbul'daki eczanelerin tamamına yakın kısmı azınlıklar ile yabancılar tarafından işletiliyordu. Bütün eczanelere, nizamnameden birer tane gönderildi.

Nizamname-i Eczacıyan'ın 7. maddesiyle, eczacıdan başka hiçbir kimsenin, hiçbir halde ve hiçbir bahane ile hap, merhem, toz ilaç, yakı ve bunun

<sup>11</sup> BOA., A. MKT. MVL. 2/15, 22 C 1261 [28 Haziran 1845].

<sup>12</sup> BOA., A. MKT. MHM. 216/100 (19 L 1277/30 Nisan 1861); Feza Günergün, Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye getirdiği eleştiriler (1857-1867)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 1 (2001), s.19-63.

gibi ecza satma ve doktor reçetesi yapma yetkisi bulunmadığı hükme bağlandı. 17. maddesi ile hekim ve cerrah dükkânları/muayenehaneleri ile ma-i mukattar satan suçu dükkânlarında ecza satışı yasaklandı. Nizamname-i Eczacıyan ile, ilkel yöntemlerle çalışan bir takım esnafa ilaç yapımı ile satışının yasaklanması, halk sağlığının korunması için atılmış önemli bir adımdır. Hekim ve cerrahlardan ilaç yapıp satma yetkisinin alınması sonunda hekim, eczacı ayrımı kesinleşmiştir.

Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Cemaleddin Efendi'nin 26 Ekim 1854 tarihli yazısından, Nizamname-i Eczacıyan'ın pek etkili olmadığı anlaşılıyor. Cemaleddin Efendi bu yazısında; berberler, attarlar ve bunun gibi diğer esnafın, hiçbir mezuniyetleri olmadığı halde hekimlik yapıp ilaç satarak körü körüne tıba müdahale ve tarruz etmekte olduklarını dile getirip, bu esnafın faaliyetlerinin önlenmesi için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin müfredat-ı tıbbiye dersi muallim muavini, Meclis-i Tıbbiye üyesi Miralay Hafız Bey'in görevlendirilmesini önerir. 19 Aralık 1854 günü çıkan irade ile Hafız Bey, İstanbul'da hasta muayene edenler ile ilaç yapıp satanları kontrol etmek üzere, müfettiş olarak tayin edilir. Müfettiş Hafız Bey ilaç yapıp satan esnafın dükkânlarını gezecek, sattıkları ilaçları alıp bir şişeye koyduktan sonra mühürleyip Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye götürecekti. İlaç satan esnaf da Zabtiye'ye teslim edilecekti.<sup>13</sup>

1852 yılında yürürlüğe giren "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye", 3 Şubat 1861 (22 Receb 1277) tarihinde yürürlüğe giren "Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" ile ortadan kalktı. Bu yeni nizamnamenin 1. maddesine göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veya Avrupa okullarından eczacılık diploması olmayan, yahut Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş ruhsatı olmayanların, eczacı dükkânı açma, ilaç yapma ve ilaç satma yetkisi yoktu.

### Attarlar

İlaç hammaddelerinin ve çeşitli formlardaki ilaçların satıldığı attar dükkânları iki kısımdan ibaretti. Üst üste sıralanan raflarda, uzun tahta kutular içinde droglar bulunur, arka taraftaki imalathanede ise; basur hapı, müşhil hapı, öksürük hapı, pehlivan yakısı (Emplâtre vesicatoire, Emplastum cantharidum), yara merhemi gibi ilaçlar hazırlanırdı. Mısır Çarşısı'ndaki attarlar, Cemiyet-i Attaran adındaki esnaf cemiyetine bağlıydılar. Bu cemiyet, attar esnafını cezalandırır veya taltif eder, çırak ve kalfaların hakkını arardı. Mütareke senelerinde, önce işgal ordularının müdahalesine maruz kaldıktan ve sonra da

<sup>13</sup> Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi-1852", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998; İstanbul)*. Ed. Emre Dölen, Marmara Üniv. Yay., İstanbul 2000, 43-64.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin ve ardından da belediyenin kontrolüne girince, Mısır Çarşısı da diğer dükkânlarla aynı muameleye tutularak Cemiyet-i Attaran'ın kontrolünden çıkmıştır.

7 Mayıs 1885 (22 Recep 1302/25 Nisan 1301) tarihinde yürürlüğe giren "Ecza Ticareti Hakkında Nizamname"de sanayie ve eczacılığa ait kimyevi ve tıbbi eczayı büyük miktarda satan attar/aktar esnafı, sadece ecza tüccarı olarak tanımlandı. Nizamname tarihinden önce attarlık yapanlar mesleklerini sürdürebilmek için yeniden ruhsat almaya mecbur oldular. Az miktarda tıbbi ecza satmaları, reçete yapmaları, mağaza ve dükkânları ile bunlara bitişik yerlerde eczane açmaları yasaklandı.<sup>14</sup> Aynı tarihte yürürlüğe giren "Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi" ile attarlara, bu nizamnameye ilişik listedeki zehirli ve zararlı eczayı satmak kesinlikle yasaklandı. Bu listedeki maddeler sadece eczacılar tarafından reçeteye satılacaktı. Attarların Avrupa'dan gelen spesiyaliterleri ve eczacıların etibba reçetesiyle yapıp sattıkları ilaçları satmaları da yasaktı. Kökçüler ise bu maddeleri ayrı bir yerde muhafaza edip bunları malum olan attarlar ile eczacılardan başkasına satmayacaktı. Bu nizamnameye aykırı hareket eden attarlar ve kökçüler, Ceza Kanunu'na göre cezalandırılacaktı. "Bey" ve furuhtu attarlar için külliye memnu olan ve ecza tüccarı tarafından satılmasına meşrutan mezuniyet verilen ecza-yı muzır-ra-i semmiye" başlıklı listede 68 şiddetli zehirli madde sıralanmıştı.<sup>15</sup>

Bu yasaklara rağmen, bazı attar dükkânlarında zehirli maddeler bulundurup satılıyordu. Rusçuk'ta Ayşe adında bir kadın, Bode'nin attar dükkânından aldığı aksülümen (sublimé) ile eşini öldürmüştü. Ayşe Hanım aksülümeni, kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün adlı kremi hazırlamak için aldığını söylediğinden, attar ceza almamıştı.<sup>16</sup> Samsun'da İranlı tebaasından attar Hüseyin bin Mehmet, bozacı Abdi'ye yanlış ilaç vererek ölümüne sebep olmuştu.<sup>17</sup> 1898 yılında Bursa'da bir kişi, attar Kara Hafız'dan aldığı sıçanotundan zehirlenerek ölmüştü. Kara Hafız'ın dükkânı polis nezaretinde teftiş edildiğinde nizamname ile yasaklanan 11 zehirli maddeyi sattığı anlaşılmıştı.<sup>18</sup> Dahiliye Nezareti, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nden attar dükkânlarının derhal teftiş edilmesini ve ele geçirilecek zehirli eczaya el konup sahibi hakkında kanuni işlem yapılmasını istemişti.<sup>19</sup> Fakat yabancı uyruklu

<sup>14</sup> Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*. İstanbul 1968, s. 254-258; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s.78.

<sup>15</sup> "Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi," Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c.6, İstanbul 1995, s. 3070-73.

<sup>16</sup> BOA., A. MKT. MVL. 143/52, 28 N 1278 [29 Mart 1862].

<sup>17</sup> BOA., DH. MKT. 346/14, 23 Ş 1312 [19 Şubat 1895].

<sup>18</sup> BOA., DH. MKT. 2089/11, 28 Za 1315 [20 Nisan 1898].

<sup>19</sup> BOA., DH. MKT. 1811/123, 12 B 1308 [5 Kasım 1901].

attarlar ile kökçülerin çoğu sıhhiye müfettişlerinin teftiş yapmasını engelliyordu.<sup>20</sup> Bunun üzerine Hariciye Nezareti'ne yabancı uyruklu attar ve kökçülerin sefaretlerinin, umumi sağlıkla ilgili bu duruma itina edilmesi gerektiği hakkında uyarılması istenmişti. İstanbul Belediyesi'ne ruhsat verilen attarlar ile kökçülerin listesini göndermesi, Zabtiye Dairesi'ne ise teftiş sırasında sıhhiye müfettişlerine yardım edilmesi bildirilmişti.<sup>21</sup>

Zehirli maddelerin satışı bir türlü önlemediğinden, Anadolu'da bu maddelerle işlenen cinayetler artıyordu. Başka bir erkeğe varmak isteyen bir kadın, attardan aldığı zehirli maddeyle kocasını öldürebiliyor, bazı kadınlar miras yüzünden küçük çocukları zehirleyebiliyordu. Zehirlenme vakalarında ele geçen maddeler tahlil için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderiliyordu. Tıbbiye Nezareti taşrada artan zehirlenme vakalarının, sıhhiye müfettişleri ile belediye tabiplerinin görevlerini ihmal etmelerinden kaynaklandığına dikkati çekince Dahiliye Nezareti, bütün vilayetlere zehirli maddelerin serbestçe satışını yasaklayan nizamname hükümlerinin uygulanmasını emretmişti.<sup>22</sup>

### Berberler

Kan alma ve diş çekme izni olan bazı berberler adeta cerrahlık ve hekimlik yapıyor, ayrıca hiçbir yetkileri olmadığı halde ilaç satıyorlardı. 1840 yılında sağlıkla ilgili işler yapan esnafın sınava tabi tutulmaları, başarılı olanlara ruhsat verilmesi yolundaki karar vilayetlere bildirilince, İstanbul'a gelip girdiği sınavda başarılı olanlara ruhsat vermeye başlandı. Berber Mardiros ve Erzurum'dan gelen Hacı İstefan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de "cerrah imtihanı komisyonu" tarafından imtihan edilip ruhsatlarını aldılar (1851). Bir süre sonra, kan alma ve diş çekme ruhsatı almış olup İstanbul'da çalışan berberlerin cerrahlık ve tababet ettikleri hatta hiçbir izni olmayanların bile tababet edip ilaç sattıkları ve bu yüzden çeşitli "fenalıklar" olduğu görülüp işitilmeye başlanmıştı.<sup>23</sup>

### Berber Kirkor'un hapları ve Bahçıvan Dimo'nun ölümü

Beyoğlu'nda bahçıvan Dimo hastalanınca, eşi muayene etmek üzere Tatalı Berber Kirkor'u çağırır. Hasta, Kirkor'un verdiği hapları iki gün kullanır fakat hastalığı şiddetlendiğinden bu hapları bırakır. Bu defa Dr. Spadaro'nun tedavisine giren Dimo, sekiz on gün sonra vefat eder. Eşi Margarita, berber Kirkor'un haplarından öldüğünü iddia edip şikayetçi olunca, berber tutuklanır. Zaptiye hekiminin yaptığı postmortem muayenede, cesette

<sup>20</sup> BOA., DH. MKT. 1813/123, 19 B 1308 [12 Kasım 1900].

<sup>21</sup> BOA., DH. MKT. 1806/80, 27 C 1308 [22 Ekim 1900].

<sup>22</sup> BOA., DH. MKT. 2595/137, 23 ZA 1319 [3 Mart 1902].

<sup>23</sup> Nuran Yıldırım, "Berberlerden diş hekimlerine İstanbul'da Dişçiler Mektebi kurma çabaları ve Dişçi Mektebi'nin açılışı," *Toplumsal Tarih*, sayı 146 (Şubat 2006), s.38-43.

yara ve kırık görülmez. Birkaç gün evvel yapıştırılmış olan 15 sülük ve pehlivan yakısı izleri bulunur. Otopside Dimo'nun midesi normaldir, vücudunda zehirlenme belirtisi görülmez. Dimo'nun hastalığına teşhis konmadığı ve uygun ilaçlarla tedavi edilmediği için öldüğüne hükmedilir. Tahlil için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderilen haplarda iki buğday (grain) göztaşı (bakır sülfat) bulunduğu tespit edilir. İfadesine başvuru Dr. Spadaro hastada bakır çalmış yemek yiyenlerde görülen belirtilere benzer belirtiler gördüğünü ifade eder. Ancak göztaşı her ne kadar zehirli bir maddeyse de, Dimo'nun yuttuğu hapların sayısı bilinemediğinden tıbben ölüme göztaşının neden olduğu söylenemez. Yine de berber Kirkor, tababete müdahale etmek ve zehirli ecza kullanmaktan bir sene pranga cezasına çarptırılır. Cezasının sonunda bir daha böyle işlere karışmamak şartıyla tahliye edilmesine karar verilir.<sup>24</sup>

### Solucan (oksiyür) tozu

Mahmutpaşa'da kaşıkçı İsmail Efendi, kürkçü kalfası İstavri'den 30 kuruşa solucan tozu alır. Solucan tozunu içen küçük oğlu titreyerek hastalanır, hekime götürülürken babasının kucağında vefat eder. Eve dönen baba aynı tozdan içmiş olan eşini de hasta bulunca hekim getirtir, eşi şifa bulur. Kürkçü kalfası İstavri'nin verdiği toz Mekteb-i Tıbbiye'de tahlil ettirildiğinde, üç çocuğu öldürecek kadar kargabüken çiçeği yani striknin (strychnine) içerdiği anlaşılır. Kürkçü kalfası İstavri, bu tozla küçük bir çocuğun ölümüne sebep olduğu için Tersane-i Âmire'de üç yıl kürek cezasına çarptırılır (1853).<sup>25</sup>

Trabzon'da bozacı Hamza oğlu Abdi, İranlı attar esnafı Hüseyin bin Mehmet'ten aldığı solucan ilacını içtikten sonra ölür. Yapılan otopside bozacının fare zehirinden öldüğü anlaşılır. Yapılan tahkikatta, attarın solucan ilacı yerine yanlışlıkla fare zehiri verdiği anlaşılır. Attar tutuklanır. Trabzon'daki bütün attar dükkânları hekimler, polis ve belediye memurları vasıtasıyla teftiş ettirilip, tabip reçetesiyle kullanılması gereken ilaçlar ve tıbbi eczanın tamamı toplattırılıp imha edilir (1895).<sup>26</sup>

### Sabuncuların frengi hapı

Konjenital sifilisi olan bir piyade yarbayı, cinsel yolla bulaşan bu hastalığa yakalanmış olmanın verdiği utanç nedeniyle olsa gerek, hekime

<sup>24</sup> BOA., İ. MVL. 265/10070, 19 CA 1269 [30 Mart 1853]; A. MKT. MVL. 61/68, 28 CA 1269 [8 Nisan 1853].

<sup>25</sup> BOA., İ. MV. 110/70, 29 Ca 1269 [8 Mart 1853].

<sup>26</sup> BOA., DH. MKT. 346/14, 23 Ş 1312 [19 Şubat 1895].

gitmek istemez. Kendisine tavsiye edilen bir sabuncudan aldığı hapları içer ve ölür. Harbiye Nazırı ölümü hakkında tahkikat açılmasını ister (1857).<sup>27</sup>

Aynı yıl frengiye yakalanan bir yüzbaşı, Zindankapı'da sabuncu Süleyman'a başvurur. Sabuncu Süleyman yüzbaşıya günde dört tane içmek üzere 40 hap verir. Yüzbaşı bu hapları 10-11 gün kullandıktan sonra vefat eder. Ölüm sebebini bulmak üzere, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den Dr. Galenzi ile Giorgio Della Sudda görevlendirilir. Maltepe Hastanesi'nde yapılan otopside, mide zarının yumuşamış olduğu ve bazı yerlerinde lekeler olduğu görülür. Mide içinden alınan maddede cıva (hydrargyrum) ve isfidac (üstübeç, Plumbum carbonicum) bulunur. Haplar incelendiğinde; 10 buğday aksülümen (sublimé), biraz cıva, 129 buğday isfidac, biraz un ve tükürükten ibaret olduğu anlaşılır. Hapların içerdiği aksülümen miktarının doktorların verdiği miktardan fazla olduğu tespit edilir. Cıva ile isfidac da aksülümen gibi zehirli eczalardan olduğu için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti, doktor olmadığı halde nazik bir meslek olan hekimliğe cüret ettiği ve zehirli ilaç kullanmaya cesaret ettiği için, diğerlerine ibret olmak üzere Sabuncu Süleyman'ın cezalandırılmasını ister. Mülkiye Kanunname-i Hümayunu'nda açıklık bulunmamakla beraber bu gibiler bir sene müddetle prangaya mahkûm edildiğinden, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin önerisiyle tutuklu bulunan sabuncu Süleyman, bir yıl pranga cezasına çarptırılır. Cezasının bitiminde bir daha böyle şeylere karışmaması için kuvvetli bir kefalete bağlanarak tahliye edilmesi kararlaştırılır.<sup>28</sup>

### Kahveci Hüseyin Baba'nın İlaçlı Fıçısı

Silistre'de kahvecilik yapmakta olan Hüseyin Baba tababetle ilgisi olmadığı halde, sızısı olanlara ilaç vermek ve hastaları fıçıya koymak gibi vukuatından dolayı uyarılır. Bu uyarıya kulak asmayan kahveci, 23 Haziran 1858 günü kendisine başvuran ve ayağında sızısı olan bahriye onbaşı İsmail'den tarif ettiği otları mezarlıktan toplamasını söyler. İsmail'in getirdiği otları kaynatıp suyunu bir fıçıya doldurur, kuşağından çıkardığı bir tozu suya serper. Başı hariç tüm vücudunu fanila ile sarıp onbaşığı bu fıçıya sokar. Bir saat sonra yatağa alır. Ardından Ahmet adında bir askeri aynı şekilde fıçıya koyup çarşıya gider. Yarım saat sonra onbaşı yatakta vefat eder. Fenalaşan Ahmet derhal fıçıdan çıkar. Postmortem muayenede İsmail onbaşının bedenindeki tüylerin dökülmüş olduğu görülür ve zehirlenerek öldüğünden şüphelenilir. Fıçıdaki suya sultan otundan (Mercurialis annua, *French mercury*,

<sup>27</sup> "Variétés", *Gazette Médicale d'Orient*, Vol. 1, No. 2 (Mai 1857), p.32; Hüseyin Hatemi, Aykut Kazancıgil, "Gazette Médicale d'Orient'nin İlk Sayıları," *Tıp Tarihi Araştırmaları* (ed. H.H. Hatemi, A. Kazancıgil), sayı 15, 2007, s.33-38.

<sup>28</sup> BOA., A. MKT. MVL. 95/34, 17 C 1274 [2 Şubat 1858].

*Annual mercury*) başka bir şey koymadığını, serptiği tozun da zencefilden ibaret olduğunu söyleyen kahveci bir sene hapis cezasına çarptırılır.<sup>29</sup>

### Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden derlediğimiz belgeler, Osmanlı coğrafyasında yaşayanların 19. yüzyıla kadar attar, berber, kürkçü kalfası, kahveci, sabuncu gibi kimi esnaftan medet umduğunu, bazen bu yolda ölenler olduğunu gösteriyor. Attarların ilaç yapımında kullanılan maddeleri ve basit terkipleri yapıp sattığı, berberlerin de diş çekip kan alan, apse açan, kırık çıkık saran geleneksel sağlıkçılar oldukları biliniyor. İlginç olan helvacı, sucu, kahveci, kürkçü kalfası veya bir sabuncununun tedavi etmek üzere bazı terkipler yapıp satabilmesidir. Bilinçsiz halkın bunlara rağbet etmesinin ana nedeni ihtiyacı karşılayacak kadar hekim ve eczane olmamasıdır. Bu dönem Osmanlı eczacılığı bakımından da sıkıntılarla doludur. Ondokuzuncu yüzyılda bir yandan var olma ve gelişme sancuları çeken Osmanlı eczacılığı, bir yandan da halkın yüzyıllardır ilacını temin etmeye alışık olduğu eğitimsiz ve yetkisiz esnafla rekabet etmek durumundaydı. Bir yandan da primitif sağlıkçılar güya belli hastalıkları tedavi etmek üzere çeşitli terkipleri satıyorlardı. Yönetim ise yanlış ilaçlar yüzünden ölenlerin artması üzerine eczacılar ve eczaneler hakkında düzenlemeler yapıyor, ilaç hammaddesi ve ilaç satan diğer esnafı bu işten men ediyor ve kurallara uyup uyulmadığını denetlemeye çalışıyordu.

### Apothecaries and healers in the Ottoman history of pharmacy

The easiest access to medication in the Ottoman Empire were the places where doctors, surgeons, oculists and other health care professionals received their patients, and some related stores. Prior to the nineteenth century, pharmacy was not a profession on its own and there were no pharmacies in Ottoman cities. Deriving from lists of medications purchased for the military hospitals, we can argue that there were Italian and French pharmacists in Istanbul in early nineteenth century. In 1868, there were 44 drugstores run by foreigners in İstanbul - some of whom may have been Ottoman nationals.

Following the opening of the Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*), a turning point in the modernization of Ottoman medicine, a pharmacy class to train military pharmacists was founded in 1840, followed by the establishment of a pharmacy class in 1873, in the Civilian School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*). During the modernization period, doctors, surgeons, oculists, bone settlers and such continued to sell traditional drugs in their stores. Besides herbalists, root dispensers, tonic brewers and paste mixers, barbers, soap makers, furriers, halva makers and coffee shop owners

<sup>29</sup> BOA. A. MKT. MVL. 99/67, 29 Z 1274 [10 Ağustos 1858].

were also selling their home-prepared mixtures as medication In the 19th century, the Ottoman pharmacists tried hard to establish their profession and make progress in their craft, and at the same time, had to compete with ignorant and unlicensed shopkeepers and the traditional health care professionals from which Ottomans were used to get their drugs for hundreds of years. As awareness of improper medication increased, the government started to issue regulations and licenses for the practice of pharmacy, banning unlicensed people and shops from selling drugs and to control the market. The present paper will present some fatality cases caused by ignorant health care professionals and shopkeepers in the late Ottoman era, and focus on the measures that were put into effect to contend with such practices.

**Key words:** Apothecaries, healers, history of pharmacy, traditional drugs.

### **Osmanlı eczacılığının gelişme sürecinde ilaç hazırlayıp satan esnaf ve sağlıkçılar**

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ilaç, hekimler, cerrahlar, kehhaller tarafından hazırlanır ve satılırdı. Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde, eczacılık Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz bir meslek olarak gelişmemişti ve Osmanlı şehirlerinde eczane bulunmamaktaydı. Askeri hastanelere yapılan ilaç alımlarına ait belgelerden, İstanbul'da, ondokuzuncu yüzyılın başında İtalyan ve Fransız eczacıların bulunduğunu söyleyebiliriz. 1868 yılında ise, İstanbul'da 44 eczane vardı ve bunlar yabancılar tarafından işletiliyordu.

Osmanlı tıbbında bir dönüm noktası olan Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin açılmasından sonra, askeri eczacı yetiştirmek için bu okulun içinde bir eczacı sınıfı açılmıştır. Bunu, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde 1873'te açılan eczacı sınıfı izlemiştir. Modernleşme döneminde, hekimler, cerrahlar, kehhaller, kırık-çıkıkçılar vb. sağlıkçılar dükkânlarında ilaç satmayı sürdürmüşlerdir. Aktarlar, kökçüler, meşrubat esnafı, macuncular, berberler, sabuncular, kürkçüler, helvacılar ve kahveciler kendi hazırladıkları karışımları ilaç olarak satmaktaydılar. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı eczacıları, bir taraftan eczacılık mesleğini geliştirmek için çalışırken, diğer taraftan, Osmanlıların yüzyıllar boyunca ilaç almak ve tedavi olmak için başvurdukları cahil ve diplomasız sağlıkçılar ile mücadele etmekteydiler. Yanlış ilaç uygulamaları neticesinde ölüm vakalarının sayıca yükselmesiyle birlikte, Osmanlı hükümeti, ilaç satışını düzenlemek, diploması olmayan kişilerin ilaç satışını önlemek ve piyasayı kontrol etmek için nizamnameler çıkarmaya başlamıştır. Bu makalede, cahil sağlıkçıların ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı şehirlerinde sebep olduğu bazı ölüm vakaları tanıtıldıktan sonra, halk sağlığına zarar veren bu tip uygulamaları engellemek için alınan tedbirler incelenecektir.

**Anahtar sözcükler:** Eczacılık tarihi, geleneksel ilaçlar, ilaç satan esnaf, sağlıkçılar.